

Obraz religii w czeskich i polskich szkolnych podręcznikach geografii

Radosław Uliszk

Wiedza na temat różnych religii, o rozprzestrzenieniu ich wyznawców i podstawowych założeniach może być ważnym elementem w edukacji młodzieży. W dobie globalizacji gospodarki, rozwijającej się turystyki międzynarodowej może przede wszystkim dawać lepsze pojęcie o podstawach kultury i funkcjonowaniu społeczeństw w różnych regionach świata. Warto więc przyglądać się w jaki sposób podchodzą dziś do tej wiedzy autorzy szkolnych podręczników do geografii.

W polskich szkołach problematyka związana z religioznawstwem występuje w treściach nauczania wielu przedmiotów. Najczęściej są to takie przedmioty jak historia, język polski oraz geografia. Podobnie jest w szkole czeskiej, w której geografia jest jednym, ale nie jedynym przedmiotem podejmującym tę problematykę.

Zagadnienia z zakresu geografii religii nie są szeroko podejmowane przez autorów podręczników szkolnych. Może jednak powinna być szerzej obecna w edukacji młodzieży? Potrzebę tę zauważają autorzy obowiązującej obecnie podstawy programowej nauczania geografii w polskich szkołach średnich. Jeden z punktów podstawy programowej wskazuje na potrzebę poznania zróżnicowania ludności: rasowego, etnicznego, językowego, religijnego, kulturowego, o którym powinno się nauczać na lekcjach geografii.

Czeskie i polskie szkolne podręczniki do geografii dla szkół średnich

Geografia, jako osobny przedmiot nauczania, obecna jest zarówno w czeskich jak i polskich szkołach ponadpodstawowych. Na potrzeby niniejszej analizy dokonano wyboru podręczników spośród dostępnych na rynku wydawnictw. Po wstępnym przeglądzie wybrano przykładowe podręczniki ze szkoły średniej z obydwu krajów. Wszystkie przeznaczone są dla uczniów w podobnym wieku. W szkołach ponadgimnazjalnych zarówno w Czechach jak i w Polsce uczy się młodzież w wieku 16-19 lat.

W czeskich szkołach średnich dopuszczono do użytku ogółem 17 podręczników geograficznych. Z tej liczby 10 zawiera treści z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej. Z tej liczby do niniejszej analizy wybrano trzy. Wspólną cechą podręczników czeskich jest to, że charakteryzują się układem treści tradycyjnie stosowanym w geografii regionalnej. Jest to w znacznej mierze układ encyklopedyczno-schematyczny, w którym uwaga skupiona jest na szerokiej charakterystyce społeczno-gospodarczej poszczególnych regionów i wybranych krajów.

W polskiej szkole do użytku w liceach i technikum zaakceptowano 35 podręczników. Część z nich, zwykle te do pierwszych klas, zawierają treści

z zakresu geografii fizycznej. Geografia społeczno-ekonomiczna obecna jest w klasie drugiej i trzeciej. Takich podręczników jest w sumie 21, a do analizy wybrano cztery.

Treści z zakresu religioznawstwa i geografii religii w szkolnych podręcznikach do geografii

Pośród wybranych czeskich podręczników geografia religii najmniej miejsca zajmuje w podręczniku „Geografie. Socioekonomická část“ (Mirvald i inni 1998). Jest tu co prawda nawet rozdział zatytułowany „Národy světa a úloha náboženství v jejich životě“, jednak religiom poświęcono w nim jednak tylko jeden akapit. Uczniowie dowiadują się w nim o podziale religii na prymitywne, narodowe i uniwersalne. Kolejnym rozdziałem, w którym mogło się znaleźć więcej informacji o religiach świata jest część zatytułowana „Civilizace – budoucí základ rozdělení světa?“. Niestety, tylko zawarta w nim mapa „Lidské civilizace“ ukazująca główne kręgi cywilizacyjne nawiązuje do rozmieszczenia głównych religii, lecz bez żadnego komentarza na ten temat.

Trochę więcej omawianych treści jest w drugim z wybranych czeskich podręczników - „Regionální zeměpis světadílů“ (Bičík I. i inni 2003). Brak w nim jest charakterystyki głównych religii czy przestrzennego rozmieszczenia ich wyznawców. Tematyka religii pojawia się w rozdziale „Hlavní světové civilizační oblasti“, gdzie zwrócono uwagę na wpływ chrześcijaństwa na kształtowanie się europejskiego kręgu cywilizacyjnego. Podobnie jak w przypadku Europy, informacje o islamie pojawiają się przy okazji charakterystyki krajów rejonu Zatoki Perskiej („Státy Perského zálivu – moře ropy v bezvodné poušti“). Informacje o hinduizmie podane są przy okazji wstępnego rozdziału o południowej Azji („Jižní Asie – mezi velehorami a oceánem“). Przy tej okazji wskazano również, że Pakistan i Bangladesz narodziły się jako kraje muzułmańskie w odróżnieniu od hinduistycznych Indii („Pákistán, Bangladéš, Srí Lanka – trojúhelník neklidu“). W podręczniku „Regionální zeměpis světadílů“ jest tylko jedna mapa o tematyce religijnej. Dotyczy ona rozmieszczenia wyznawców dominujących religii na Półwyspie Indyjskim. Podsumowując - w podręczniku pojawia się charakterystyka islamu i hinduizmu, a informacje o występowaniu poszczególnych religii sporadycznie uzupełniają opisy poszczególnych krajów czy regionów.

Stosunkowo dużo zaawansowanych informacji z zakresu geografii religii, więcej niż można by się spodziewać po tytule, jest zawartych w podręczniku „Hospodářský zeměpis. Regionální aspekty světového hospodářství“ (Baar V. 2003). Na przykład w rozdziale „Západ střední Evropy“ wskazano na społeczne i gospodarcze skutki reformacji w kościele katolickim dla Europy Zachodniej. W rozdziale „Jihozápadní Asie a severní Afrika“ zamieszczona jest mapa pokazująca rozwój terytorialny islamu do IX w. jako komentarz do tekstu o islamizacji i arabizacji omawianego regionu. Część zatytułowana „Jižní Asie“ zawiera najpełniejszą, znalezioną w czeskich podręcznikach, charakterystykę hinduizmu i buddyzmu dokonaną przy okazji

omawiania Półwyspu Indyjskiego. Brak jest natomiast globalnego spojrzenia na religie świata.

Do analizy polskich podręczników wybrano cztery pozycje. Wszystkie zawierają większy zakres treści geograficznych w porównaniu z podręcznikami czeskimi. We wszystkich podejmowane są zagadnienia z zakresu geografii religii. Warto zaznaczyć, że autorzy podręczników akademickich zajmujący się geografiami religii (np. Jackowski 2003, de Blij i Murphy 2003) zgodnie podkreślają, że niezwykle trudno jest oszacować liczbę wyznawców poszczególnych religii czy w ogóle liczbę osób wierzących. Autorzy polskich szkolnych podręczników bardzo dużą wagę zdają się jednak przywiązywać przede wszystkim właśnie do statystyk. Zwykle przytaczają dane obrazujące liczebność wyznawców poszczególnych religii na świecie.

Pierwszym z wybranych polskich podręczników jest „Geografia“ (Makowska red. 2002). Już we wstępnej części, przy okazji charakterystyki różnych sposobów gospodarowania, autorzy zwracają uwagę na zależności pomiędzy religią a rolnictwem. Piszą o tym w rozdziale „Historyczne i kulturalne uwarunkowania sposobów gospodarowania“. Podają przykład rolnictwa w basenie Morza Śródziemnego. Opisują powszechną obecność uprawy winnic po stronie północnej (ludność chrześcijańska) i niemal zupełny ich brak przy dość zbliżonych warunkach naturalnych po stronie południowej (dominacja wyznawców islamu). Autorzy nie podają już jednak w pozostałych częściach podręcznika żadnych innych przykładów zróżnicowania religijnego czy wpływu religii na gospodarkę. Nie wymieniają nawet religii jako czynnika różnicującego rolnictwo na świecie, choć omawiają inne przyczyny, takich jak: struktura własnościowa gospodarstw, mechanizacja, zasoby siły roboczej i inne (rozdział „Przyrodnicze i pozaprzyrodnicze czynniki zróżnicowania rolnictwa“). Drugim miejscem, gdzie autorzy tego podręcznika wspominają o wpływie religii na życie człowieka są konflikty (w tym zbrojne) na tle wyznaniowym. Bliżej omawiają przykłady konfliktu bliskowschodniego (Izrael – kraje arabskie) i bałkańskiego (kraje byłej Jugosławii) oraz omawiają problemy wynikające z działań fundamentalistów islamskich. W części dotyczącej turystyki wskazane są najważniejsze miejsca pielgrzymkowe na terenie Polski (Częstochowa, Licheń, Kalwaria Zebrzydowska, Grabarka).

W drugim z analizowanych podręczników (Kop J. i inni 2003) autorzy rozpoczynają prezentację treści religioznawczych od wykresów ilustrujących czas powstania poszczególnych religii, strukturę ludności według liczebności wyznawców oraz na mapie rozprzestrzenienie głównych religii. Charakteryzują również wyróżniające się cechy (w tym religię) wybranych kręgów kulturowych (kultura islamu, kultura anglo-amerykańska, kultura europejska). Podają w końcu przykłady wpływu niektórych zasad wiary na gospodarkę (Kop J. i inni 2003 s.61) wskazując na wpływ protestantyzmu na ukształtowanie i rozwój gospodarki kapitalistycznej, funkcjonowanie podziału kastowego w Indiach oraz ograniczenie chowu trzody chlewnej w krajach

islamskich. W rozdziale „Przemiany cywilizacyjne świata“ podany jest przykład trudnej asymilacji imigrantów - wyznawców islamu - w państwach zachodnioeuropejskich i związanych z tym problemów. Autorzy tego podręcznika zauważają rolę religii wymieniając turystykę pielgrzymkową, nie poświęcając jej jednak większej uwagi. Podobnie opisując podłoża konfliktów na świecie (Izrael – państwa arabskie, terroryzm, Indie – Pakistan, konflikty w Afryce) nie eksponują, lub wręcz nie podają religii jako jednej z ich przyczyn.

Trzeci z omawianych podręczników (Korba J. i inni 2003) poświęca zagadnieniom religii cały rozdział zatytułowany „Różnicowanie religijne ludności świata“. Autorzy pokazują w nim rozmieszczenie poszczególnych religii na świecie i przedstawiają charakterystykę głównych religii. Wpływ religii na życie społeczeństw zaznaczają również przy krótkiej charakterystyce kręgów kulturowych (europejski, wschodniosłowiański, anglo-amerykański, latynoamerykański, islamski, Afryki subsaharyjskiej, chiński, japoński, Azji Południowo-Wschodniej, indyjski, australijski, pacyficzny). W części poświęconej omówieniu wybranych krajów świata, w rozdziale dotyczącym Indii, wspomina się o zróżnicowaniu religijnym mieszkańców. Podaje się też przykład wpływu hinduizmu na gospodarkę, wymieniając ogromne pogłowie bydła w tym kraju. Z kolei charakterystyka Arabii Saudyjskiej zawiera informację o rządach zgodnych z prawem koranicznym definiującym życie społeczne. Również w dziale dotyczącym konfliktów zbrojnych religia jest podawana jako jedna z przyczyn wojen na Półwyspie Bałkańskim, w Irlandii Północnej, Czeczenii, Kaszmirze, Tybecie, Nigerii.

Ostatni z wybranych podręczników (Staniów H., Staniów P. 2005) jest jednym z najobszerniejszych (zakres podstawowy i rozszerzony) i zawiera dużo informacji z zakresu geografii religii. W rozdziale „Różnicowanie religijne“ autorzy zaznaczają, że trudno jest określić liczbę wyznawców poszczególnych religii. W tym samym rozdziale na mapie zaprezentowane są zasięgi głównych religii Azji i Europy. Przedstawione są również zależności pomiędzy religiami a życiem społecznym i gospodarką. W tej części wskazano na funkcjonowanie prawa koranicznego, kastowości w Indiach, tabu związanego ze spożywaniem wieprzowiny i wołowiny. Przedstawione też zostały najważniejsze cechy chrześcijaństwa, islamu, hinduizmu, buddyzmu oraz judaizmu. W końcowej części podręcznika wskazano na religijne podłoża niektórych konfliktów na świecie wskazując przykłady Półwyspu Bałkańskiego i Kurdów.

Podsumowując można stwierdzić, że w podręcznikach geografii nie ma miejsca na treści z zakresu religioznawstwa. Treści z zakresu geografii religii również pojawiają się rzadko. W czeskich podręcznikach elementy geografii religii pojawiają się sporadycznie. Ma to miejsce zwykle przy okazji omawiania poszczególnych krajów lub regionów. W polskich najczęściej występują przy czterech różnych zagadnieniach:

- rozmieszczenie wyznawców religii,

- religia jako jeden z elementów różnicujących kręgi kulturowe,
- religia jako jedna z przyczyn konfliktów zbrojnych
- rzadziej także jako czynnik kształtujący elementy gospodarki lub przyczyna turystyki pielgrzymkowej.

Propozycje treści geografii religii w szkole średniej

Otwartym pozostaje pytanie, czy i w jakim zakresie geografia powinna zajmować się w szkole geografją religii czy wręcz religioznawstwem. Zakładając, że taka wiedza jest potrzebna na poziomie szkoły średniej, trzeba sobie zdawać sprawę z ograniczeń czasowych i merytorycznych zawężających tematykę religioznawczą na lekcjach geografii. Przede wszystkim istnieje niebezpieczeństwo spłylenia wiedzy religioznawczej i nadania jej charakteru deterministycznego lub utożsamiania poszczególnych religii z wybranym, zewnętrznym ich atrybutem czy wręcz budowania kolejnych stereotypów.

Wydaje się, że geografia najbardziej predysponowana jest do przekazywania opisu przestrzennego rozmieszczenia wyznawców poszczególnych głównych religii lub wskazywania regionów, gdzie dominują poszczególne religie, czy ich grupy.

Równie ważnym zadaniem geografii powinno być wytłumaczenie zauważalnych zależności pomiędzy dominującą religią a funkcjonowaniem społeczeństw – ich strukturą oraz gospodarką. Pozwoli to uczniom na interpretację i lepsze rozumienie społecznego świata. Jednym z głównych nurtów badawczych geografii, szczególnie w kierunku krajoznawczym było zawsze poszukiwanie związków człowieka ze środowiskiem. Geografia bardzo często bada wpływ, jaki człowiek wywiera na środowisko, w którym gospodaruje. W przypadku zagadnień z zakresu religioznawstwa ważnym elementem może więc być pokazanie uczniom w jaki sposób religia kształtuje codzienne życie i gospodarkę poszczególnych społeczeństw.

Jakie treści z zakresu geografii religii mogą być obecne w szkolnych podręcznikach geografii? Przegląd podręczników szkolnych jak również i akademickich z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej jak i geografii religii pozwala przedstawić takie propozycje. Wydaje się, że nauczanie geografii religii może zawierać trzy podstawowe grupy zagadnień. Pierwsza z nich to główne założenia i charakter dominujących religii: założenia, czas powstania, ekspansja terytorialna, najważniejsze miejsca pielgrzymkowe. Druga to typowo geograficzne informacje o rozmieszczeniu wyznawców poszczególnych religii i przyczyny takiego rozmieszczenia. Trzecia grupa zagadnień dotyczyć może wpływu religii na codzienne życie społeczeństw: kształt gospodarki, organizację życia społecznego, kształtowanie krajobrazu kulturowego czy jako podłoże konfliktów zbrojnych.

Podsumowanie

Treści z zakresu geografii religii czy religioznawstwa słabo reprezentowane są w szkolnych podręcznikach geografii na poziomie liceum.

Mniejsza ilość treści religioznawczych występuje w podręcznikach czeskich. Wszyscy autorzy podejmują tematy związane z religijnym zróżnicowaniem ludności świata. Autorzy przeważnie zauważają, że religia odgrywa znaczną rolę w kształtowaniu kultury a nawet gospodarki poszczególnych państw i regionów. Z wpływów tych wynikają konkretne skutki znajdujące odbicie w kulturze, architekturze czy gospodarce poszczególnych części świata. Geografia badająca związki pomiędzy człowiekiem a środowiskiem jest nauką zainteresowaną tymi skutkami. Ten aspekt wiedzy geograficznej jest rzadziej podejmowany w podręcznikach. Jeszcze rzadziej autorzy zwracają uwagę na zróżnicowanie krajobrazu kulturowego. Miejsca kultu, zabytki sakralne są celem pielgrzymek ale także miejscami do których dążą zwykli turyści. A przecież w przyszłości turystami będą również dzisiejsi uczniowie. W szkolnej geografii nie ma miejsca na religioznawstwo, jest jednak miejsce na geografie religii. Zadaniem geografii w szkole jest między innymi przygotowanie młodych ludzi do życia we współczesnym świecie, problematyka religioznawcza może to przygotowanie wspomóc.

Literatura:

1. Baar Vladimír: *Hospodářský zeměpis. Regionální aspekty světového hospodářství*. Nakladatelství České Geografické Společnosti, Praha 2003.
2. Bičík Ivan, Brinke Josef, Hlaváček Petr, Holeček Milan, Janský Bohumír, Novotný Jiří, Šindler Petr: *Regionální zeměpis světadílů*. Nakladatelství České Geografické Společnosti, Praha 2000.
3. de Blij Harm J., Murphy Alexander B.: *Human Geography. Culture, Society, and Space*. John Wiley & Sons, New York 2003.
4. Jackowski Antoni: *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003.
5. Kop Jadwiga, Kucharska Maria, Szkuřlat Elżbieta: *Geografia społeczno-ekonomiczna. Zakres rozszerzony*, Wydawnictwo Szkolne PWN, Warszawa 2003.
6. Korba Jarosław, Mordawski Jan, Wiecki Wojciech: *Geografia 2. Geografia i człowiek. Zakres rozszerzony*, Wydawnictwo Pedagogiczne Operon, Gdynia 2003.
7. Makowska Dorota (red.): *Geografia. Podręcznik do liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum*, WSiP, Warszawa 2002.
8. Mirvald Stanislav, Dokoupil Jaroslav, Kopp Jan, Matušková, Novotná Marie: *Geografie. Socioekonomická část*. SPN, Praha 1998.
9. Staniów Hanna, Staniów Piotr: *Geografia 2. Świat*. Wydawnictwo Nowa Era, Warszawa 2005.

Summary

Knowledge about main features of different religions, spatial aspects of them and believers could be very important element in school education. It could give better explanation of culture foundations and today's structure of society all over the world in the time of globalisation and world mass tourism. Seven Czech and Polish secondary school textbooks were taken to recognize and evaluate their contents in terms of geography of religion. Geography of religion topics are not very common in Czech nor in Polish textbooks. There are less religious contents in Czech textbooks than in Polish ones. Authors usually show religious aspects of society live in Muslim and Hindu countries. Most of them point religions as the source of present conflicts mainly in former Yugoslavia and Near East. Finally proposes for geography of religion were given. Probably the most important things are:

- basic information about main religions, main holy places, shapes of cultural landscape;
- regional and spatial aspects of main religions and their believes;
- correlations between main religions and structure of society and economy (everyday live, conflicts, tourist attractions).

Radosław Uliszak, Ph.D., Instytut Geografii, Akademia Pedagogiczna w Krakowie, ul. Podchorążych 2, 30-084 Kraków, ulira@ap.krakow.pl
Born in 1968. In 1992 M.Sc. in geography - Institute of Geography, Pedagogical University in Kraków, Poland; in 2001 Ph.D. of Earth Sciences in geography - Institute of Geography, Pedagogical University in Kraków, Poland. (title of thesis: "Problems of Spatial and Structural Changes of Agriculture in Southern Poland According to Experiences of West European Countries"). First prize by Marshal of the Małopolska Region for the best Ph.D. thesis of Małopolska Region in 2002.

Selected publications:

1. Górz Bronisław, Uliszak Radosław: *Poland's agriculture faces integration into the European Union*, (in:) Stoeber Georg (red.) Polen, Deutschland und die Osterweiterung der EU aus geographischen Perspektiven, Verlag Hansche Buchhandlung, Hannover 2002;
2. Uliszak Radosław: *Cattle breeding in southern Poland and recent changes in Polish agriculture*, "La Cañada" no. 18, Spring/Summer 2004;
3. Uliszak Radosław: *Puls Ziemi 2. Podręcznik do geografii dla gimnazjum*. Wydawnictwo Marek Rożak, Straszyn 2005.

Picture of religions in Czech and Polish geography textbooks